

Jonge gewone esdoorns overgroeien een eeuwenoude essenhakhoutstoof in het Zalkerbos. De stoof is deels afgestorven.

Attentielijsten: nieuw hulpmiddel voor behoud wilde bomen en struiken

Veel wilde bomen en struiken dreigen te verdwijnen op de plekken waar ze van oudsher groeien. Door goed beheer van de laatste groeiplaatsen is het mogelijk deze trend te keren en de populaties weer te laten groeien. De 'Attentielijsten bedreigde wilde bomen en struiken' – een overzicht van de bedreigde soorten per provincie – zijn daarbij een hulpmiddel.

tekst Lodewijk van Kemenade (Wilde Bomen)

> In Nederland komen ongeveer honderd soorten inheemse bomen en struiken met wilde populaties voor. Grofweg de helft van dit groene erfgoed is bedreigd in zijn voortbestaan. Dit proces van uitsterven is in volle gang. Op veel oude groeiplaatsen nemen de aantallen wilde bomen en struiken af. Uit een onderzoek naar het voorkomen van de wilde appel en de wilde peer in de provincie Gelderland in 2021-2022 bleek dat de afgelopen twintig jaar circa 50 procent van deze bomen op hun oorspronkelijke groeiplaatsen is verdwenen. Van verjonging is, mede door de hoge wilddruk, vaak geen sprake. Veel lokale populaties zijn of worden te klein en zijn daardoor in hun voortbestaan bedreigd.

Autochtoon/wild versus niet-autochtoon

Inheemse boom- en struiksoorten zijn er in twee smaken: autochtoon/wild of niet-autochtoon. In dit artikel worden de termen autochtoon en wild als synoniemen gebruikt. Een toelichting. De meeste inheemse boom- en struiksoorten die in Nederland voorkomen hebben een groot natuurlijk verspreidingsgebied in Europa. In dit Europese verspreidingsgebied kunnen binnen de soorten grote genetische verschil-

len bestaan. Bij inheemse soorten wordt daarom onderscheid gemaakt tussen autochtone/wilde en niet-autochtone bomen en struiken.

Een autochtone boom is niet alleen als soort inheems maar ook als individu lokaal genetisch inheems. Zo'n boom hoort bij een populatie die zich hier sinds de laatste ijstijd spontaan heeft gevestigd. Weliswaar kan de mens daar ook een rol in hebben gespeeld, maar het plantgoed moet voor het predicaat autochtoon/wild te allen tijde te herleiden zijn tot autochtone populaties. Traditionele bosbouw- en landbouwmethoden zoals hakhout- en knotbeheer maakten gebruik van autochtoon materiaal: wat lokaal voor handen was, werd gebruikt. Nieuwe knotbomen werden gemaakt van staken afkomstig van bestaande bomen. Dit soort methoden hebben daarmee bijgedragen aan het behoud van wilde bomen en struiken en er is een interessante koppeling tussen cultuurhistorie en wilde genen ontstaan. Niet-autochtone inheemse bomen hebben een andere, vaak onbekende, herkomst en zijn buiten hun oorsprongsgebied aangeplant of verwilderd. Een boom of struik kan dus inheems voorkomen in Nederland maar toch een niet-autochtone herkomst hebben. Daarvan is sprake wanneer het plantgoed van buiten Nederland komt en/of de

boom buiten het natuurlijke verspreidingsgebied groeit. De term inheems is dus onnauwkeurig en volgt de landsgrenzen en niet de grenzen van het verspreidingsgebied.

Natuurlijk bos zeer schaars

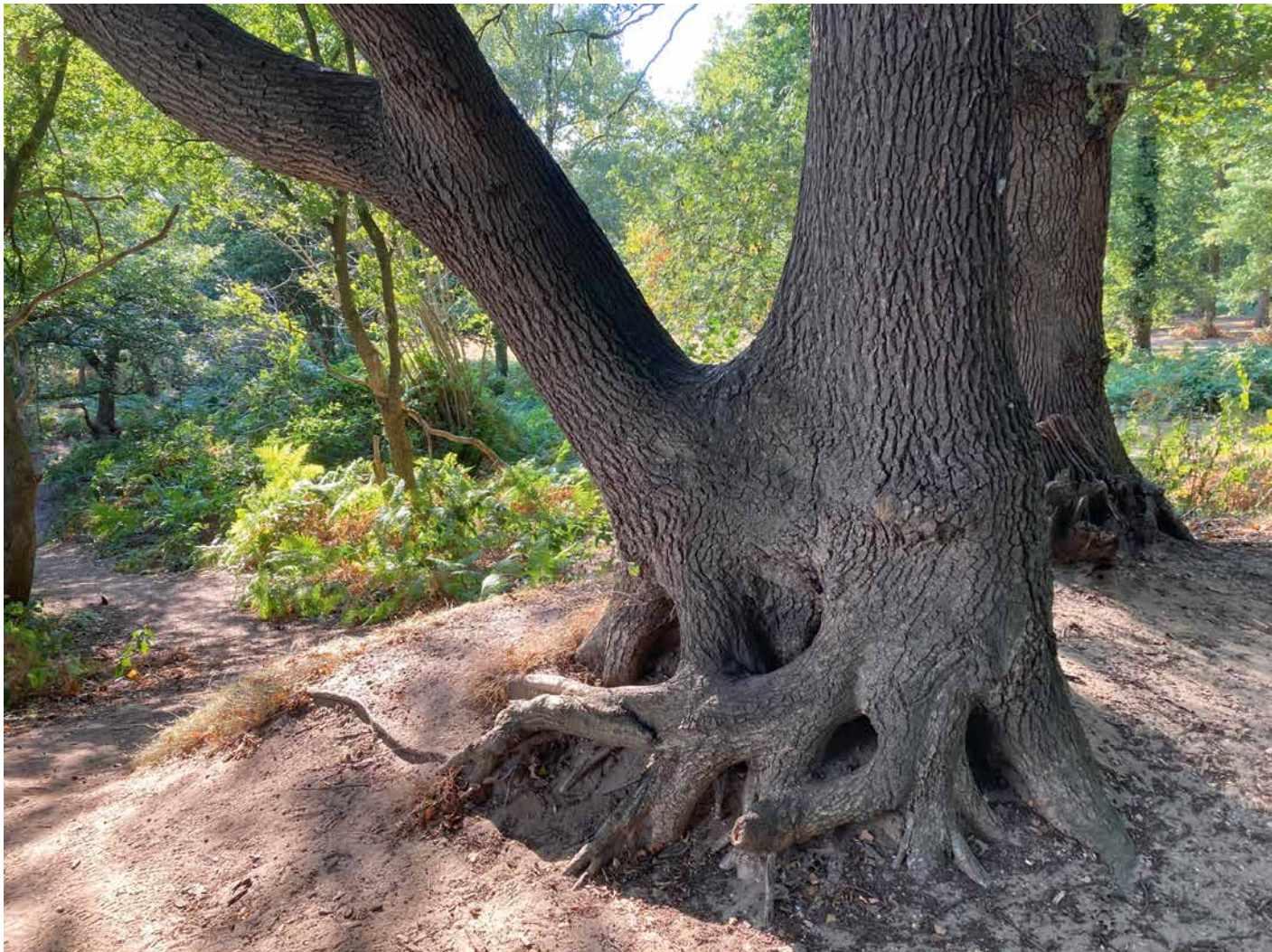
Wilde bomen en struiken vormen een belangrijke basis voor de biodiversiteit van oude bossen, houtwallen, heggen en struwelen. De bomen en struiken staan niet op zichzelf maar zijn het centrum van een uitgebreid voedsel- en ecologisch web dat rondom die bomen en struiken is geëvolueerd. Dit is de oorspronkelijke biodiversiteit; het resultaat van zo'n tienduizend jaar evolutie in de Lage Landen. Oude boskernen zijn dus onvervangbaar voor het behoud van de biodiversiteit. Het zijn eveneens refugia van genenbronnen en dienen als referentie voor natuurlijke groeiplaatsen, vooral in een intensief beheerd land als Nederland. Ze zijn belangrijk voor de oogst van zaad en stekmateriaal voor autochtoon plantgoed. Echter, nieuwe aanplant van bos en landschapselementen met autochtoon plantmateriaal is zinvol maar heeft niet dezelfde hoge waarde als een oorspronkelijke groeiplaats met wilde bomen en struiken.

Ondertussen beslaan oude groeiplaatsen (*ancient*

woodlands), begroeid met populaties wilde bomen en struiken, nog maar minder dan 3 procent van het totale areaal aan bos en beplantingen. En ook op deze plekken is slechts een deel van het oppervlak begroeid met wilde bomen en struiken. Aangeplante bomen van andere herkomsten, houtteeltsoorten, invasieve exoten en door wind en vogels verspreide soorten uit tuinen en parken hebben ook in oude bossen vaak de overhand. Ondertussen neemt het aandeel oude groeiplaatsen steeds verder af. Zeldzame wilde bomen en struiken kwijnen weg door concurrentie met invasieve soorten of houtteeltsoorten. Ze verdwijnen naar de randen en zijn ook daar kwetsbaar, bijvoorbeeld wanneer er nieuw bos aan de bosrand wordt aangeplant en het lichte milieu daar verdwijnt.

Focus op groen erfgoed

Om de bedreigingen van oude groeiplaatsen beter zichtbaar en het beheer hanteerbaar te maken hebben bureau Wilde Bomen en Ecologisch Adviesbureau Maes samen met Landschapsbeheer Flevoland in opdracht van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed provinciale 'Attentelijksten bedreigde wilde bomen en struiken' opgesteld (zie QR-code aan het eind van het artikel). Daarmee

Wilde bomen zijn vaak te herkennen aan cultuurhistorische gebruiksporen, zoals hier bij een geknotte en doorschoten wintereik op de Grebbeberg.

Aangepast hakbeheer van essenhakhout in het Zalkerbos vanwege beheerachterstand en essentaksterfte.

vragen ze aandacht voor de bedreigde en kwetsbare soorten van oude groeiplaatsen en doen ze een dringend verzoek aan beheerders, overheden en groene organisaties om hun focus te richten op het behoud van dit groene erfgoed in hun eigen provincie. Een aantal provinciale stichtingen Landschapsbeheer heeft deze handschoen al opgepakt. Uiteindelijk gaat het erom dat van elke soort op de lijst een levensvatbare provinciale populatie wordt behouden. Door de provinciale attentielijst te combineren met al bekende verspreidingsgegevens kan een beheerder of geïnteresseerde zien welke soorten

in zijn of haar beheergebied bedreigd zijn en daarom extra aandacht vragen. De groeiplaatsen staan weergegeven op de kaart Landschappelijk Groen Erfgoed van de RCE (zie QR-code aan het eind van het artikel).

Beheerders kunnen direct starten met concrete maatregelen om wilde bomen en struiken te behouden, te beschermen en te versterken. Goed beheer is technisch gezien eenvoudig uitvoerbaar. De belangrijkste maatregelen zijn: voer een gedetailleerde inventarisatie uit, neem de wilde bomen en struiken op in beheerplannen, behoud het lichte bosmilieu of herstel dat door dunning

op maat, bestrijd exoten en laat aanwezige natuurlijke verjonging doorgroeien. Iedere beheerder kan hieraan zijn of haar steentje bijdragen, zie kader 'De belangrijkste beheertips op een rijtje'.

Aanpassing aan klimaatverandering

Een nog niet benoemd belang van het behoud van wilde bomen en struiken is dat hun genetische variatie bijdraagt aan een makkelijkere aanpassing van bos en landschap aan de snel veranderende klimatologische omstandigheden. Een wilde populatie bomen of struiken heeft namelijk doorgaans een veel grotere genetische

bandbreedte dan aangeplante populaties. Bij aanplant, zelfs van autochtoon plantgoed, is de variatie minder groot omdat maar een beperkt aantal voorouders hun genen hebben doorgegeven. Gangbare bomen en struiken in de handel zijn vermeerderd vanuit een beperkt aantal voorouders en zo is een deel van de natuurlijke variatie en dus het aanpassingsvermogen verloren gegaan. Zulke bomen en struiken zijn sterk in de meerderheid in het Nederlandse bos en landschap.

Genetische variatie binnen een populatie maakt het bos en het landschap beter weerbaar en zorgt voor meer veerkracht bij veranderingen in klimaat en milieu. Een deel van de populatie kan beter aangepast zijn en daardoor onder nieuwe omstandigheden overleven. Daarvoor moet een populatie wel groot genoeg zijn; in een natuurlijke populatie is elk individu een beetje verschillend. Een grote genetische variatie is dus een belangrijke waarde van de populaties wilde bomen en struiken. Die variatie staat echter onder druk, doordat van sommige soorten alleen nog relictpopulaties met weinig individuen over zijn. Die populaties hebben dringend bescherming nodig. Er staat meer op het spel dan de betreffende bomen en struiken. Bedenk dat met het verdwijnen van een soort ook talloze andere organismen kunnen verdwijnen.

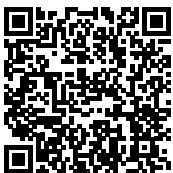
Wilde populaties zijn al vele duizenden jaren aangepast aan de grillen van het Nederlandse klimaat zoals late nachtvorst. Geïmporteerde bomen en struiken uit zuidelijke streken missen een dergelijke cruciale aanpassing. Aanplant van zuidelijke soorten is daarom geen oplossing voor klimaatverandering.<

vankemenade@wildebomen.nl, wildebomen.nl

De provinciale 'Attentelijkste bedreigde wilde bomen en struiken' zijn te vinden in de Kennisbank van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

De oude groeiplaatsen staan weergegeven op de kaart Landschappelijk Groen Erfgoed van de RCE.

Vrijwilligers ringen gewone en Noorse esdoorns in het Zalkerbos.

Voorbeeldproject Zalkerbos, gemeente Kampen

Het Zalkerbos is het grootste restant hardhoutooibos van Nederland. Dit waardevolle bos is eeuwenlang als hakhoutbos van essen en iepen beheerd. Vanwege de ouderdom en de historische beheervorm kunnen es, gladde iep, zwarte els, eenstijlige meidoorn en in mindere mate zomereik er als wild beschouwd worden. Er is echter in het verleden veel aangeplant met als resultaat dat minder dan de helft van de aanwezige boom- en struiksoorten in deze habitat thuishoren. Ingebrachte soorten zijn onder meer gewone en Noorse esdoorn, grauwe abeel en Robinia. In 2023 is er een Natura 2000-beheerplan voor het gebied opgesteld. Daarin is gekozen voor een optimaal beheer voor oude boskernen waarin de habitatsoorten groeiruimte krijgen en waarin het aandeel niet-habitatsoorten geleidelijk wordt teruggebracht. Dit beheer is voortvarend door de eigenaar, de gemeente Kampen, ter hand genomen en deze krijgt hierbij ondersteuning van bureau Wilde Bomen.

In 2023 zijn er, mede met hulp van vrijwilligers uit Zalk, op grote schaal gewone en Noorse esdoorns geringd en is esdoornverjonging uitgespit en uitgetrokken. Er is een plan opgesteld om de achterstand in het hakhoutbeheer in te halen. De Siberische iepen die in 2016 per abuis in nieuwe bosvakken zijn aangeplant, zijn verwijderd en nog aanwezige wortelopslag wordt jaarlijks door een aannemer bestreden.

Voorbeeldproject Bos Boerdam, gemeente Voorst

Bos Boerdam is een van de weinige overgebleven oude hakhoutbosjes in de veertiende-eeuwse polder Nijbroek. Het rabattenbos is eeuwenlang als hakhoutbos van zome-reik, es en zwarte els in gebruik geweest. Er komen grote, oude hakhoutstoven voor, tweestijlige- en basterdmeidoorns en vier soorten wilde rozen. In totaal groeien er tweeëntwintig soorten wilde bomen en struiken, exclusief minimaal acht wilde soorten bramen.

Het bos is in 2019 door de gemeente aangekocht. In het kader van de Erfgoed Deal 'Nieuw Drassig Land' in de polder Nijbroek is eind 2022 een beheerproject gestart. Bureau Wilde bomen voert dit project samen met lokale vrijwilligers uit. De onderhouds-toestand van het bos was slecht. Het was overwoekerd door Amerikaanse vogelkers en ratelpopulier. Door te laat hakken is een deel van de hakhoutstoven afgestorven. De eerste prioriteit is het bestrijden van de Amerikaanse vogelkers door bomen te ringen en jonge exemplaren eruit te trekken en eruit te spitten. Hierdoor krijgen de oude hakhoutstoven weer ruimte. Ook een deel van de ratelpopulieren is geringd. Hierdoor wordt het bos geleidelijk aan lichter. Om het bos niet té licht te maken, en verstoring en vervolgens hergroei van vooral de Amerikaanse vogelkers te beperken, worden niet alle ongewenste bomen en struiken in de eerste beheerronde geringd. De vier wilde rozensoorten in het bos worden periodiek vrijgesteld van bramen, vooral aan de randen. Op de toenemende hoeveelheid licht reageert het bos met extra groei en verjonging. Deze verjonging wordt beheerd. Habitatsoorten krijgen de ruimte en jonge Amerikaanse vogelkers en ratelpopulieren worden periodiek verwijderd. Zo neemt het aandeel exo-ten en woekeraars af en het aandeel natuurlijke vegetatie geleidelijk toe. De gemeente Voorst is voornemens om Bos Boerdam aan te wijzen als groen erfgoedmonument.

In Bos Boerdam wordt een deel van de ratelpopulieren geringd om groeiruimte te creëren voor oude hakhoutstoven.

De belangrijkste beheertips op een rijtje

- Verricht op oude groeiplaatsen in bos en landschap (oude landschapselementen) een gedetailleerde inventarisatie van de soorten die op de provinciale attentielijst staan en stel in het beheerplan hiervoor apart beheer vast.
- Veel bedreigde soorten zijn lichtminners. Ze verdwijnen door concurrentie van invasieve exoten of door achterstallig beheer waardoor het bos te donker wordt. Bestrijding van invasieve soorten en vrijstellen van de bedreigde soorten zijn goede maatregelen.
- Markeer wilde bomen en struiken zodat ze gespaard blijven bij het uitvoeren van werkzaamheden. Dit geldt ook voor de aanwezige natuurlijke verjonging.
- Bij het beheer van oude boskernen en landschapselementen is het raadzaam niet alleen de soorten op de attentielijst te 'sparen', maar ook het beheer af te stemmen op alle aanwezige wilde bomen en struiken, ook de niet bedreigde.
- Het behoud van zeldzame wilde bomen en struiken vraagt om deskundig beheer op maat.
- Plant niet aan in de directe nabijheid van bosranden van oude boskernen en landschapselementen. Dit voorkomt beschaduwing van het lichte bosrandmilieu. Houd bij nieuwe aanplant minimaal 30 meter afstand.
- Bij aanplant van inheemse bomen en struiken van niet-autochtone herkomst in de omgeving van oude boskernen (waaronder Natura 2000-bossen) is een afstand van 250 meter wenselijk. Daarmee wordt genetische vervuiling voorkomen.